

Spinoza
och jag

Rebecca
Goldstein

fri tanke

Innehåll

I	Prolog: Baruch, Bento, Benedictus.....	9
II	På spaning efter Baruch.....	19
III	Flyktprojektet.....	51
IV	Identitetskris.....	91
V	Själens ögon.....	127
VI	Epilog.....	179
	Kronologi.....	185
	Noter.....	191
	Tack.....	203

Prolog: Baruch, Bento, Benedictus

Kan verkligen denna rationalist som levde på sextonhundra-talet – mannen bakom ett av de mest ambitiösa filosofiska systemen i den västerländska filosofins historia – anses vara en *judisk* tänkare? Benedictus Spinoza är utan tvekan den största filosof som judarna någonsin frambringat, vilket ger frågan om hans judiskhet en viss ironisk underton.

Han bannlystes vid tjugotre års ålder ur den portugisisk-judiska församling i vilken han vuxit upp och fått sin utbildning. Församlingen hade grundats av människor som flytt undan den spansk-portugisiska inkquisitionen, en katastrof för judenheten vars tragiska proportioner inte skulle komma att överträffas förrän under nittonhundralet.

Medlemmarna var till största delen före detta marraner, det vill säga judar som levt på Iberiska (Pyreneiska) halvön – framför allt i Portugal – som praktiserande kristna sedan deras religion förbjudits där i slutet av fjortonhundralet. Marran är en försvenskning av *marrano*, som antas komma från ett äldre kastilianskt ord för ”svin”. Det är ett väl valt uttryck för den som vill kränka den som antas dölja sin judiskhet bakom ett kristet yttre.

Den förhållandevis liberala staden Amsterdam erbjöd förutsättningar för att flyktingarna skulle kunna återknyta till den judiskhet som de flesta av dem knappt visste något om längre. Historiens skoningslösa krafter hade satt sin prägel på dem: de ville skaffa sig materiella symboler för en solid medelklassstillvaro men var samtidigt skygga och ängsliga. De var avundsvårt strävsamma, men ändå uppfyllda av religiös intensitet, förvirring, besvikelse och messiansk längtan.

Innan Spinoza blev exkommunicerad hade han varit en del av Amsterdams sefarders intensiva gemenskap. Beteckningen sefard används än idag om judar av spansk-portugisisk härkomst (Spanien heter *Sepharad* på hebreiska).

Bannlysning – *herem* – var på den tiden oftast inte ett så strängt och slutgiltigt straff som många kanske tror idag. I regel uteslöts den drabbade ur församlingen (bannlysningen sträckte sig inte utanför Amsterdam) under en begränsad period, från en enda dag till som längst några år. Straffet, som utdömdes relativt ofta, medförde framför allt en social skam och användes för att utöva kontroll över den oroliga skara människor som utgjorde ”den portugisiska nationen”, *La Nação*, som stadens sefarder valt att kalla sig.

Medan andra som uteslutits ur församlingen för det mesta – i underkastelse och emellanåt desperation – sökte förlåtelse och försoning, lämnade Spinoza lugnt och stilla det judiska livet bakom sig. Men han vände sig inte till någon annan religion. Han konverterade framför allt inte till kristendomen, vilket annars hade varit en smidig lösning. Spinoza valde i stället sekularismen i en tid då det begreppet ännu inte uppfunnits.

Han försörjde sig som linsslipare, vilket var långt ifrån det simpla värv som det ibland framställs som i romantiserade skildringar av hans liv. Snarare var det ett avancerat hantverk som till stor del byggde på utövarens stora intresse för vetenskapsgrenen optik. Naturvetare i Spinozas samtid värdesatte kvaliteten på hans produkter. Den framstående nederländska astronomen Christiaan Huygens, som inte bara upptäckte Saturnus ringar utan även en av planetens månar, föredrog Spinozas linser framför andra tillverkares. ”De [linser] som juden i Voorburg har i sina mikroskop uppvisar en förstklassig slipning”, skrev astronomen till sin bror 1667.¹ Tragiskt nog stämmer en del av den romantiska myten om den linsslipande filosofen: slipdammet inverkade menligt på hans hälsa. Både hans mor och hans bror hade tidigt avlidit i lungtuberkulos, den sjukdom som tog hans liv vid fyrtiofyra års ålder.

Spinozas liv var – precis som han själv önskade – enkelt och tämligen isolerat. Han hade några hängivna vänner, fritänkare från olika protestantiska kretsar, som såg på honom som sin mästare. De studerade – och hemlighöll – hans tankar. Han kombinerade en marransk försiktighet vad gällde att avslöja sina verkliga åsikter för de farligt trångsynta med en rörande tilltro till det förnuftiga resonemangets möjligheter. Han lät ge ut *Teologisk-politisk traktat* (i original: *Tractatus Theologico-Politicus*)

anonymt, men han hoppades likafullt kunna övertyga läsarna om sanningen i det huvudbudskap som sammanfattas i undertiteln: *Som visar att friheten att filosofera inte bara kan erkännas utan skada för fromheten och freden i samhället, utan att densamma inte kan tas bort utan att freden i samhället och fromheten omintetgörs.*² Boken är ett av den politiska filosofins mest lidelsefulla försvar för en fri demokratisk stat och en värtalig argumentation för åtskillnaden mellan kyrka och stat. Spinoza vågade dessutom hoppas att han, om bokens plädering för tolerans föll i god jord, skulle kunna publicera det verk som han slitit med i många år. Men den avsky och de smädelser som mötte författaren till *Teologisk-politisk traktat*, vars identitet snart nog var en offentlig hemlighet i hela Europa, gjorde det farligt att kännas vid hans existens, till och med på avstånd. Den hätska reaktionen var nära att stoppa utgivningen av Spinozas magnum opus *Etiken*, ett arbete som kanske mer än något annat ställer krav på rationalitet.

Spinoza fick dock viss bekräftelse från omvärlden. Det saknades filosofilärare på universitetet i Heidelberg, som tidigare varit ett lysande lärosäte men nu fått se sin ställning dala på grund av trettioåriga kriget. Därför tog man på kurfursten Karl I Ludvigs uppdrag kontakt med Spinoza och erbjöd honom en tjänst. ”Ni kan inte någonstans finna en furste mer gynnsamt inställd till exceptionellt begåvade män, till vilken skara han räknar er. Ni kommer att åtnjuta en utomordentlig frihet i ert filosoferande, vilken han förutsätter att ni inte kommer att missbruka för att störa den allmänt vedertagna religionen.” Filosofen tackade artigt men bestämt nej. ”Om jag någonsin hyst någon håg att utöva lärarkallet, oavsett ämne, skulle jag inte kunna önska mig en bättre ställning än den hans höghet kurfursten genom er försorg behagat erbjuda, särskilt med tanke på den frihet att filosofera som fursten nådigt beviljat mig, och jag har sedan länge närt en önskan att leva som undersäte till en furste vars visdom alla beundrar.” Brevets tvetydiga formulering om friheten väckte emellertid Spinozas närmast instinktiva misstänksamhet. ”Jag vet inte inom vilka gränser som friheten att filosofera måste hållas för att jag ska undvika att uppfattas störa den allmänt vedertagna religionen ... Ni torde inse, min bästa herre, att min ovilja inte orsakas av hoppet om en större lycka utan av att kärleken till sinnesfriden, som jag hoppas i viss mån kunna få åtnjuta om jag avstår från att föreläsa offentligt.”

Några av tidens mer framstående tänkare besökte de anspråkslösa rum som Spinoza hyrde utanför Haag i slutet av sitt liv. En av dem var

den unge och ambitiöse Gottfried Wilhelm Leibniz, en i den imponerande raden av sextonhundralets alla lysande begåvningar. Leibniz ägnade några dagar åt att samtala om metafysik med Spinoza. Den enda dokumentationen av deras tankeutbyte är en liten papperslapp på vilken Leibniz skrivit ned ett gudsbevis för kollegans godkännande. Leibniz påverkades på djupet av Spinozas tankar men försökte alltid mörka sin filosofiska skuld och tog till och med avstånd från honom. När Johann Georg Graevius, professor i värtalighet och politik vid universitetet i Utrecht, skrev till Leibniz och fördömde *Teologisk-politisk traktat* som en ”ytterst fördärlig bok”, vars författare ”sägs vara en jude vid namn Spinoza som slängts ut ur synagogan till följd av sina monstruösa åsikter”, föll den försiktige diplomaten Leibniz in i förtalskören: ”Jag har läst Spinozas bok. Det gör mig sorgsen att konstatera att en så lärd man verkar ha sjunkit så lågt.”

Credidissime Nobilissimae D^e

*Scriptulum, quam mihi dignatus es scribere, legi, magnam
pro eadem communicatione ago gratias. Doleo, si videri mentem
tuam, quam tamen credo te satis clare exposuisse, non satis
assequi potuerim. Precor itaq. ut ad haec pauca mihi respon-
dere non grave sit.*

Vivuntissime

Ex aese tuus

*Haga comitij
9 nov^{ri} 1671*

B. Spinoza

Nobilissimo Anglissimo D^o

*D^o Johfredo Gulielmo Leibnitio
Juris u. Doctori et Consiliario
Moguntino*

mainte

Sigillum

Brev från Spinoza till Leibniz. Lagg märke till Spinozas motto,
Cautè ("försiktig"), i sigillet längst ned till höger.

Spinoza var under hela sin levnad, och en bra bit in på sjuttonhundra-
talet, en tänkare som man bara kunde beundra i hemlighet. Man fick
helt enkelt dölja sina sympatier på samma sätt som filosofens portugi-

siska förfäder dolt sin egensinniga judiskhet. Den som öppet uttryckte sitt gillande riskerade sitt goda rykte långt in i det som kom att kallas förnuftets tidsålder. På 1780-talet angrep Friedrich Heinrich Jacobi hela upplysningsrörelsen genom att påstå att den tyska författaren Gotthold Ephraim Lessing, en av rörelsens ledande företrädare, varit spinozist i lönnedom.⁴ Jacobi attackerade även Immanuel Kant och hans efterföljare och hävdade att all ”systematisk filosofi är spinozistisk och följaktligen panteistisk, fatalistisk och ateistisk.”

Det ursinne som namnet Spinoza många gånger väckte kontrasterar mot hans egen förkärlek för ett stilla liv på landet. Han beskrev sig själv som konfliktträdd. ”Jag avskyr verkligen gräl”, skrev han till en vän för att förklara varför han avstått från att publicera sin *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelus welstand* (”Kort avhandling om Gud, människan och hennes lycka”), ett verk som föregriper några av huvudtankarna i *Etiken*.⁵

Hela sitt liv bar han en signetring med ordet *caute* ingraverat. Det latinska ordet betyder ”försiktigt”, och på ringen stod det under bilden av en taggig ros. Han kan därför sägas ha signerat sina brev *sub rosa*, ”under rosen”, en latinsk fras som betyder ”konfidentiellt”.

Man skulle även kunna hävda att själva formen i *Etiken*, som ju är skriven i en mycket sträng, ”geometrisk stil” inspirerad av Euklides *Elementa*, åtminstone delvis syftar till att stänga ute alla utom de mest begåvade läsarna, de strängt cerebrala och tålmodigt rationella.

Spinozas ambitioner å förnuftets vägnar är förbluffande höga. Hans mål är att ge oss en rigoröst underbyggd verklighetsbeskrivning som, om vi tillägnar oss den, kommer att ge oss ett liv som är värt att leva. Den kommer att förvandla vår emotionella substans, ja hela vårt väsen. Sanningen kommer att göra oss fria. Den metodologi som Spinoza använder för att frilägga verklighetens natur är präglad av en av de trådar som sextonhundralets tänkare vävde in i det vi idag kallar den vetenskapliga metoden, denna magnifikt raffinerade, flexibla och framgångsrika blandning av matematisk deduktion och empirisk induktion.

Spinoza hade ett stort intresse för, och var inblandad i, de intellektuella landvinningar som vi idag betraktar som den moderna vetenskapens födelse. För Spinozas del var det de matematiska inslagen snarare än de empiristiska som gav impulserna. Den metodik som han ansåg kunde blottlägga världen var strängt deduktiv, och det är ju inte den väg som naturvetenskap senare skulle ta. (Även om det idag finns både fysiker

och kosmologer som är färgade av Spinozas ideal, ”en teori om allting” i vilken matematiken ensam avgör sanningshalten. Särskilt strängteoretiker bedriver sin forskning på nästan helt deduktiv väg och låter inte matematiken störas av empirins detaljer. Den anda som utmärker dem kan absolut beskrivas som spinozistisk, vilket fått forskare inom andra fält att undra om strängteorin verkligen förtjänar att kallas vetenskap.)

Även om Spinozas ambitioner för förnuftets del kan tyckas förbluffande höga, så är det faktiskt så att en del av de teser som han fick fram ur sitt deduktiva system har kunnat försvaras vetenskapligt flera sekler senare – vilket i sig är förbluffande. I sin bok *På spaning efter Spinoza: glädje, sorg och den kännande hjärnan* hävdar den framstående neurovetaren Antonio Damasio att Spinozas syn på förhållandet mellan medvetande och hjärna – och den komplicerade teori om affekter (känslor) som den gav upphov till – stämmer väl överens med de senaste empiriska rönen. Trots sin icke-empiristiska metodik är Spinoza med andra ord relevant för dagens naturvetenskap.

Det finns dock andra uppfattningar rotade i Spinozas deduktiva system som är ännu viktigare i vår tid, ännu mer uppfordrande relevanta än det faktum att han genom ren slutledning lyckats få fram ett häpnadsväckande modernt svar på frågan om relationen mellan medvetandet och kroppen och gett oss en teori om känslorna som forskare som Damasio kunnat bekräfta mer än trehundra år efter filosofens död. Det Spinoza har att säga om vikten av att låta utforskandet av naturen fortgå utan att hindras av religiösa dogmer är synnerligen relevant för några av vår tids ideologiska strider, såsom den i USA ständigt aktuella debatten om Darwins evolutionsteori. De olika lägren i dessa strider formerar sig i stort sett på samma sätt som under Spinozas tid.

Lika relevant för den aktuella situationen, återigen inte minst i Förenta staterna, är Spinozas grundläggande krav på en åtskillnad mellan kyrka och stat. John Locke, som tillbringade några år i Amsterdam alldeles efter Spinozas död, och där umgicks med intellektuella som känt och påverkats av honom, förmedlade detta krav till USA:s grundlagsfäder. Spinozas ande vilar därför över det första författningstillägget: ”Kongressen skall ej stifta lag avseende inrättandet av religion.”

Spinoza satte all tillit till förnuftet, sitt eget och andras. Han rekommenderar att vi ansluter oss till förnuftets religion och utlovar en del av de fördelar som konventionella religioner ger, samtidigt som han bestämt förvägrar oss andra. Genom att strikt hålla oss till förnuftet uppnår vi

ett sinnestillstånd som är det högsta som människan kan uppleva inte bara intellektuellt utan även, i en viss mening – den enda mening som är förenlig med hans rationalism – andligt. Syftet med Spinozas etik är att förse oss med de verktyg som krävs för att vi ska finna den ”sinnesfrid som uppstår ur /.../ kunskapen om Gud” (*Etiken* IV, appendix 4). Detta tillstånd kallas salighet av en man vars förnamn på tre språk – hebreiska Baruch, portugisiska Bento och latinska Benedictus – betyder välsignad eller salig.

Det är svårt för oss att förstå hur ensam Spinoza var med sin sekulära andlighet. I början av sextonhundratalet var det närmast omöjligt att föreställa sig ett liv utanför det ramverk som en religiös identitet utgjorde – att inte vilja bli uppfattad som vare sig jude, kristen eller muslim. Spinoza fortsatte mycket riktigt att med förutsägbart förakt kallas jude, trots att han uteslutits ur församlingen. Så nämner exempelvis Huygens aldrig Spinoza vid namn i sina brev, även om de två ofta samtalade om gemensamma intressen, som matematik och optik – utan kallade honom alltid ”juden i Voorburg” eller, ännu mer nedlåtande, ”vår israelit” eller ”vår jude”.

Den sociala referensram som omgav varje individ under den förmoderna epoken var i grunden alltid religiös. Spinozas val var ett uttryck för en princip som ännu knappt kunde anas i horisonten. En del av den förfäran som hans idéer väckte runtom i Europa kan förklaras med det faktum att han framlevde sitt liv utan religiös tillhörighet. Även om den romantiske poeten Novalis (på goda grunder) kallade Spinoza ”gudsberusad”, dömdes han regelmässigt ut som ateist. Han ska själv ha blivit genuint förfärad av den anklagelsen, fast hans gudsbild är så besynnerlig och undanglidande att man än idag kan uppfatta hans ständiga tal om Gud som oärligt, ja som ännu ett gammalt *marrano*-trick som döljer otillåtna åsikter bakom en konventionell fasad. Vi bör dock ta Spinozas förfäran på allvar och använda oss av den när vi försöker förstå vad han avsåg med ”religion” och ”fromhet”, två fenomen som han utan minsta hyckel gav sitt gillande.

Villkoren för hans bannlysning ur församlingen i Amsterdam var de hårdast tänkbara, och i motsats till vad som var brukligt gavs inget utrymme för ånger och försoning. Även om det dokument som församlingen utfärdade i samband med att Spinoza exkommunicerades är väl-taligt vad avser förbannelserna, är det på gränsen till helt tyst vad gäller hans brott. Det hänvisas vagt till hans ”onda bana” och ”avskyvärda kät-

terier”. Vi vet inte om hans avvikelser var praktiska till sin natur, handlade om själva läran eller mer avsåg hans personliga attityd. Det faktum att han var så ung, och ännu inte torgfört de filosofiska tankar som hans senare berömmelse vilar på, gör saken ännu mer svårtolkad.

Forskare har länge försökt analysera den judiska församlingens beslut och lagt fram olika teorier om vad som kan ha föranlett den ovanligt aggressiva och definitiva fördrivningen av den unge tänkaren. Andra medlemmar som ifrågasatt församlingens trossatser hade tagit sitt straff och sedan återkommit. Varför var det bara Spinoza som antogs vara oförbätterlig? Förklaringen ligger, tror jag, inbäddad tillsammans med en rad frågor som var särskilt brännande i den här församlingen bestående av första och andra generationens flyktingar från den spansk-portugisiska inkquisitionen som kämpade för att återerövra en judisk identitet. De hade kastat av sig en påtvingad kristendom och försökte nu – högst medvetet – forma en ny identitet som judar. Det som var självklart för andra judar var inte det för dem. Det var oundvikligt att de frågor som sysselsatte församlingen mest skulle orsaka en våldsamt konflikt med dess mest berömda medlem.

Det är heller ingen slump att denna församling, som hade ett ovanligt lidelsefullt förhållande till allt som rör den judiska identiteten, har gett oss en tänkare som än idag förbryllar oss just vad gäller frågan om hans religiösa tillhörighet. Spinoza berör punkter som är känsliga för alla judar. De var kanske särskilt känsliga för medlemmarna i hans församling men är lika aktuella idag: Vad består judiskhet egentligen av? Är det något teologiskt, biologiskt, etiskt eller kulturellt? Finns det tankesätt som definierar eller förklarar vad det innebär att vara judisk? Är judiskhet ett avgörande personlighetsdrag för judar, en essentiell del som gör dem till de personer de är, så att den som en gång fötts till jude alltid förblir jude? Är det något som ärvs, och är det i så fall ett dominant eller recessivt anlag? Vad är judiskhet för slags *egenskap* egentligen?

Fasorna under den spansk-portugisiska inkquisitionen hade medfört att dessa frågor var högst levande i den församling som Spinoza växte upp i (på samma sätt som fasorna under Förintelsen tvingade tillbaka frågorna in i en besvärad tystnad). Svaren som Spinoza presenterade aktiverade ett mycket känsligt område i judendomens kollektiva nervsystem. Det gör de fortfarande.

Även om man kan hävda att Spinoza inte är en judisk tänkare – att han hör till en större värld än så – går det inte att komma fram till den

slutsatsen utan att först frilägga de stora svårigheter som det innebär att analysera innebörden av begreppet judiskhet. Vi kan vara säkra på att Spinoza brottades med frågan, även om vi måste tränga in under den matematiska strängheten i hans system för att hitta de dolda tecknen på en sådan kamp. Möjligen är dessa tecken på att han kämpade med frågan om judiskhet i sig tillräckliga skäl att betrakta honom som jude. Och möjligen är det också så att det är den påtagliga, om än dolda, konflikten kring frågan om judisk identitet som åtminstone delvis kan förklara varför generationer av judar känt en mystisk samhörighet med en filosof som ytligt sett inte verkar ha något särskilt budskap eller någon särskild mening för judar.

Spinoza förnekar bestämt att en sann filosofi skulle kunna ha en särskild innebörd för en särskild grupp människor. Sanningen gör inga sådana distinktioner. Från dess upphöjda synpunkt, alltså ur sanningens eget perspektiv, framstår den typ av skillnader som grupper använder för att konstruera sociala identiteter och skilja ”dem” från ”oss” som minst sagt godtyckliga. Ur sanningens perspektiv, det perspektiv som Spinoza benämner ”Guds oändliga förstånd”, uppträder över huvud taget inte dessa skillnader, som är så betydelsefulla för människan. De är endast synliga ur våra begränsade – ändliga, alltför ändliga – perspektiv. Denna upptagenhet av skillnader utgör förvirrade men begripliga (*allt går att begripa*) försök att underbygga den särskilda och nödvändiga betydelse man tillskriver sig själv genom att etablera en verklighetsuppfattning som bekräftar den. På samma vis skiljer sig religionerna från varandra genom att förklara att just de egna anhängarna är dem som Gud föredrar. All sådan förvirring avfärdar Spinoza som vidskepelse, dit han även hänför varje skillnad som judar kan tänkas hålla fast vid.

Namnet Spinoza betyder ”törne” på portugisiska, det språk som talades i den församling i Amsterdam som han växte upp i och som han senare fördrevs ur. Det var för övrigt det språk han kände sig mest hemma i under hela sitt liv och som han säkerligen tänkte ut sin enastående filosofi på. Så språket som användes för att bygga upp det mest universella av tankesystem – ett system som avsåg att utplåna varje referens till personliga synpunkter formade av historiens tillfälligheter – var präglad av sefardernas unika bakgrund.

Namnet Spinoza är förunderligt passande för en jude som framträder inför oss iklädd törnekrona och ställer en uppsjö frågor som är lika eviga som smärtsamma.